

Σκέψεις πάνω στη γένεση της επιθυμίας για μάθηση

Μαριάννα Κουμαριανού

Παιδαγωγός, Συγγραφέας

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια ΠΜΣ «Επιστήμες της Αγωγής», Ειδίκευση
«Ψυχοπαιδαγωγική της ανάγνωσης, φιλιαναγνώσια και εκπαιδευτικό υλικό»
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ναυαρίνου 13Α, 10680 Αθήνα
mkoumarios@gmail.com

Ευαγγελία Γαλανάκη

Καθηγήτρια Ψυχολογίας

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ναυαρίνου 13Α, 10680 Αθήνα
egalanaki@primedu.uoa.gr

► ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εργασία αυτή μελετώνται διαδρομές στην πορεία του ανθρώπου ως προς την επιθυμία για μάθηση από τη γέννηση και κατά τα πρώτα έτη της ζωής του. Αρχικά, παρουσιάζονται βασικοί ορισμοί και χαρακτηριστικά της επιθυμίας σύμφωνα με ιδέες από τα πεδία της φιλοσοφίας, με εστίαση στον μύθο του φτερωτού αλόγου του Πλάτωνα και στην απειρότητα της ανθρώπινης υπόστασης του Spinoza, και της ψυχανάλυσης, πιο συγκεκριμένα της θεωρίας του Freud για τις ενορμήσεις. Ακολούθως, εξετάζεται η επιθυμία για μάθηση όπως αναδύεται και καλλιεργείται κατά την πρώτη περίοδο της ζωής του ανθρώπου. Διατυπώνονται σκέψεις με βάση θεωρίες μεγάλων ψυχαναλυτών και διανοητών, όπως του Spitz, του Lacan, του Winnicott, του Bion, του Bowlby και του Stern, αλλά και πιο σύγχρονων, όπως του Recalcati, της Menès, της Nussbaum και άλλων. Στόχος της εργασίας είναι να αναδειχθεί η υγιής αναπτυξιακή πορεία από τη γέννηση του ανθρώπου και σε συνάρτηση με το πρόσωπο που το φροντίζει και την αλληλεπίδραση μαζί του, η οποία, όταν συμβεί και επιτευχθεί ο διαχωρισμός του εγώ από το μη-εγώ, σταδιακά οδηγεί και στην απόκτηση της ικανότητας να επιθυμεί ο άνθρωπος τη μάθηση και εν γένει τη ζωή.

Λέξεις-κλειδιά: Επιθυμία, Επιθυμία για Γνώση, Επιθυμία για Μάθηση, Ψυχανάλυση, Φιλοσοφία, Σχέση Μητέρας-Βρέφους, Παιδιά.

► ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην εργασία αυτή μελετώνται διαδρομές στην πορεία του ανθρώπου ως προς την επιθυμία για μάθηση από τη γέννηση και κατά τα πρώτα έτη της ζωής του. Αρχικά, παρουσιάζονται βασικοί ορισμοί και χαρακτηριστικά της επιθυμίας σύμφωνα με ιδέες από τα πεδία της φιλοσοφίας, με εστίαση στον Πλάτωνα και στον Spinoza, και της ψυχανάλυσης. Ακολούθως, εξετάζεται η επιθυμία για μάθηση όπως αναδύεται και

καλλιεργείται κατά την πρώτη περίοδο της ζωής του ανθρώπου. Διατυπώνονται σκέψεις με βάση θεωρίες μεγάλων ψυχαναλυτών και διανοητών, τόσο παλαιότερων, όπως του Spitz, του Lacan, του Winnicott, του Bion, του Bowlby και του Stern, όσο και πιο σύγχρονων, όπως του Recalcati, της Menès, της Nussbaum και άλλων. Στόχος της εργασίας είναι να αναδειχθεί η υγιής αναπτυξιακή πορεία που, όταν συμβαίνει, ο άνθρωπος αποκτά την ικανότητα να επιθυμεί τη μάθηση και εν γένει τη ζωή.

► Η ΕΠΙΘΥΜΙΑ

Στην ενότητα αυτή αναζητούμε ορισμούς της επιθυμίας (το *π* της επιθυμίας) σε σχέση με τη φύση του ανθρώπου, στα πλαίσια των θεωριών διαφόρων φιλοσόφων και ψυχαναλυτών. Όλοι αυτοί επιχείρησαν να προσεγγίσουν, βασισμένοι και σε προγενέστερες θεωρήσεις, το πέραν της ύλης, το μη ορατό, το άφατο και το ανείκαστο, το άγνωστο και το ά-λογο.

Πλάτων: περί πτερόεσσας ψυχής «συμφύτω δυνάμει» (Πλάτωνος Φαίδρος, 246a)

Για να περιγράψει την *υφή* της ψυχής, ο Πλάτων επινόησε τον μύθο του φτερωτού αλόγου. Σύμφωνα με αυτόν, ένας ηνίοχος έχει ένα ζευγάρι φτερωτά άλογα. Το ένα είναι όμορφο, λευκό και ευγενικό, ενώ το άλλο μαύρο και ατίθασο. Για να ελέγξει και τα δύο, χρειάζεται πολλή προσπάθεια. Με βάση αυτόν τον μύθο, η ψυχή αποτελείται από τρία μέρη (Πλάτων, *Μύθοι*, 2003; Vegetti, 2003): το *λογιστικόν* (αλλιώς, ο λόγος – η λογική ψυχή – η ορθή κρίση, που αντιπροσωπεύεται από τον ηνίοχο), το *θυμοειδές* (αλλιώς, η βούληση, τα ορμητικά συναισθήματα, η ανδρεία, το θάρρος, που αντιπροσωπεύεται από το λευκό άλογο) και το *επιθυμητικόν* (που αφορά στην ικανοποίηση των ηδονών και των επιθυμιών και αντιπροσωπεύεται από το μαύρο άλογο). Σύμφωνα με αυτά, «ο λόγος εδρεύει στον εγκέφαλο (...), το συναίσθημα (...) στην καρδιά και η επιθυμία στα εντόσθια και τα γεννητικά όργανα» (Vegetti, 2003: 171).

Μιλώντας για τις επιθυμίες, σύμφωνα με τον μύθο, αναφερόμαστε σε κάτι που αναδύεται από τα σπλάχνα και αφορά σε μια τάση ή προσπάθεια για υλική και σαρκική ικανοποίηση. Συνεπώς, οι πράξεις του ανθρώπου υποκινούνται από τις επιθυμίες και οι επιθυμίες φέρνουν ικανοποίηση (Mouracade, 2016). Συγκρινόμενο με τα άλλα δύο (το λογιστικόν και το θυμοειδές), το επιθυμητικόν φαίνεται ως κατώτερο και ως αντιστάθμισμα έχει την αρετή της εγκράτειας (Vegetti, 2003). Στο έργο του Πλάτωνα *Μένων* αναφέρεται ότι κανείς δεν θέλει το κακό, άρα δεν υφίσταται επιθυμία που να κατευθύνεται προς κάτι κακό ή να προκαλεί πόνο. Ως εκ τούτου, οι περιπτώσεις στις οποίες η ικανοποίηση επιθυμιών επιφέρει πόνο προέρχονται από άγνοια. Αντίστοιχα, στην *Πολιτεία*, η επιθυμία είναι ένα αίσθημα έλλειψης που, όταν καλυφθεί, προσφέρει ικανοποίηση. Σύμφωνα με τον Καστοριάδη (1997), όπως θα δούμε παρακάτω, όταν ο Freud θέλησε να περιγράψει τη δομή του ψυχισμού (*Αυτό-Εγώ-Υπερεγώ*), χρησιμοποίησε την εικόνα του ηνίοχου με τα δύο άλογα.

Μελετώντας το έργο του Πλάτωνα, ο Robinson (1997) συμπεραίνει ότι η ψυχή είναι ο πραγματικός εαυτός και οι επιθυμίες συνδέονται με αυτήν, ενώ η ψυχική ασθένεια προέρχεται από παθολογικές επιθυμίες. Το σώμα είναι ένα *κέλυφος, κτήμα της ψυχής*, που δε συνεισφέρει στις λειτουργίες της προσωπικότητας. Κύριο χαρακτηριστικό της ψυχής είναι η κίνηση, η οποία εκφράζεται μέσω της βούλησης, της

σκέψης, της επιμέλειας, των αποφάσεων, της δόξας, της χαράς, της λύπης, του φόβου, του θάρρους κ.ο.κ., ενώ η ίδια είναι αδημιούργητη, αθάνατη και αιώνια.

Ως προς το σώμα, ο Robison (1997: 83) υποστηρίζει ότι στο σημείο αυτό αναδύθηκε για τον Πλάτωνα μια προβληματική η οποία συνίσταται στη δυσκολία να περιγραφεί η σχέση ή ο τρόπος επαφής ανάμεσα στα δύο, δηλαδή στην ψυχή και στο σώμα. Ο ίδιος αποφαίνεται ότι «η ψυχή και το σώμα εξακολουθούν να θεωρούνται ως πραγματικά, όχι μόνο λογικά, διακριτέα· η άθροισή τους εξακολουθεί να δίνει δύο οντότητες».

Baruch Spinoza: η αδιαίρετη ενότητα mens – res extensa (πνεύμα – σώμα)

Στο έργο του *Ηθική*, ο Spinoza (1632-1677) υποστηρίζει ότι η υπόσταση (νοούμενη ως αυτό που είναι στον εαυτό του και συλλαμβάνεται μέσω του εαυτού του), συνεπώς και η ανθρώπινη υπόσταση, χαρακτηρίζεται από απειρότητα, δηλαδή άπειρα κατηγορήματα (με την έννοια αυτού που αντιλαμβάνεται ο νους στην υπόσταση ότι συνιστά την ουσία της), εκ των οποίων το σώμα και το πνεύμα είναι τα μόνα δύο που μας είναι γνωστά και συνιστούν μία ενότητα (Δαφέρμος, 2004; Spinoza, 2009). Η απειρότητα αυτή προέρχεται από τη θέση ότι όλα είναι παράγωγα (δημιουργήματα) της μίας και μοναδικής αιτίας, του Θεού, ο οποίος, ως άπειρος, ανεξάντλητος και αιωνίως δημιουργικός (*φύουσα Φύση < natura naturans*) εμπεριέχει και εντυλίζει τα δημιουργήματά του (*φύομενη Φύση < natura naturata*), άρα και αυτά είναι εκφράσεις της απειρότητας αυτής (Γουδέλη, 2015).

Στο τρίτο μέρος της *Ηθικής* του Spinoza, «Περί της προέλευσης και της φύσης των συναισθηματικών επηρειών», δίνονται οι ορισμοί που αφορούν στην ουσία του ανθρώπου (*conatus*) και τον τρόπο ύπαρξής της, που δεν είναι άλλος από το να επιθυμεί «να εμμένει στο είναι του» (Γουδέλη, 2015: 47). Ως επιθυμία ορίζεται η ανθρώπινη όρεξη, η βούληση, η παρόρμηση και φαίνεται από τον τρόπο που ενεργεί ο άνθρωπος. Κατά τον Δαφέρμο (2004: 107), «η επιθυμία εκφράζει τη διάθεση, την τάση, τον προσανατολισμό για ολοκλήρωση του ανθρώπου». Όταν η επιθυμία οδηγεί την ύπαρξη σε μεγαλύτερη τελειότητα, προκύπτει το συναίσθημα της χαράς, ενώ η λύπη είναι το συναίσθημα με το οποίο η ύπαρξη οδηγείται σε μικρότερη τελειότητα (Spinoza, 2009). Αξίζει να σημειωθεί ότι για τον Spinoza η επιθυμία, η χαρά και η λύπη αναγνωρίζονται ως *πρωταρχικές* ή *πρωτεύουσες συναισθηματικές επήρειες*, ενώ «ζητούμενο κάθε ανθρώπου, εφόσον έρθει στην ύπαρξη, είναι ακριβώς η διατήρηση αυτής της τελειότητας, η κατάφαση και η έκφραση της δύναμής του, των χαρισμάτων ή των προσόντων του» (Γουδέλη, 2015: 47). Ανάλογα με τον βαθμό της επιθυμίας, δημιουργούνται διαβαθμίσεις στη χαρά και τη λύπη, από τις οποίες προκύπτουν άλλα συναισθήματα, όπως ο θαυμασμός, η καταφρόνηση, η αγάπη, το μίσος, η αποστροφή, ο χλευασμός, η ελπίδα, ο φόβος, η απελπισία, η ευφροσύνη, η τύψη, η συμπόνια κ.ο.κ. (Spinoza, 2009).

Sigmund Freud: περί ενορμήσεων

Μία από τις πρωτοποριακές έννοιες που εισήγαγε ο Sigmund Freud (1856-1939) είναι αυτή της *ενορμησης*. Σύμφωνα με τους Laplanche & Pontalis (2008), ενόρμηση είναι μια δύναμη που υπάρχει στον οργανισμό και τον αναγκάζει να κινηθεί προς έναν σκοπό. Κάθε ενόρμηση απορρέει από μια διέγερση, δηλαδή μια ένταση, την οποία ο οργανισμός πρέπει, μέσω ενός αντικειμένου, να μειώσει. Για να αποδοθεί η έννοια, ο

Freud χρησιμοποίησε δύο όρους: *Instinkt* και *Trieb*. Ο όρος *Instinkt*, το *ένστικτο*, είναι η ώθηση που υπάρχει ήδη και προσδιορίζει τους ζωντανούς οργανισμούς. Ο όρος *Trieb*, με αυτόν συνήθως αποδίδεται η έννοια της ενόρμησης, αναφέρεται σε δυνάμεις που δημιουργούν ανάγκες και αποζητούν την ικανοποίησή τους (Bourdin, 2005; Laplanche & Pontalis, 2008). Ως προς τον δεύτερο όρο, υπάρχει η παραδοχή ότι είναι μια έννοια-όριο ανάμεσα στο βιολογικό και στο ψυχικό (Lagache, 2007).

Συνεπώς, η ενόρμηση είναι κινητήριο δύναμη, είναι ενέργεια που εμφανίζεται ως επιθυμία η οποία θέλει να πληρωθεί, είτε η διέγερση έχει προκληθεί από εξωτερικό παράγοντα είτε έχει αναδυθεί εσωτερικά. Η δύναμή της είναι σταθερή, με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ανάλογα με τον τρόπο ικανοποίησής της μπορεί να υπάρξει αποδιέγερση ή να απωθηθεί ή να καθηλωθεί ή να μετουσιωθεί (Κανελλοπούλου, 2007).

Αρχικά, ο Freud θεωρούσε ότι οι ενορμήσεις διακρίνονταν σε σεξουαλικές και σε ενορμήσεις της αυτοσυντήρησης και του *Εγώ*. Στην πορεία όμως, μετά την εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τις ενορμήσεις μετονομάζοντάς τις σε *ενορμήσεις της ζωής* και τις αντιπαρέβαλε με τις *ενορμήσεις του θανάτου*. Και οι δύο εμφανίζονται ως επαναλαμβανόμενες. Οι ενορμήσεις της ζωής αφορούν στη διαιώνιση του είδους και την ευχαρίστηση που (μπορούμε να) αντλούμε από τη ζωή. Οι ενορμήσεις του θανάτου αφορούν καταστροφικές δυνάμεις που έχουν σκοπό την επιστροφή στην ανόργανη κατάσταση. Εντούτοις, όπως γράφει ο Freud στη μελέτη του *Το Εγώ και το Αυτό* (2011: 44), και οι δύο είναι δυνατόν να βρίσκονται σε μείξη: «Η δημιουργία της ζωής θα ήταν λοιπόν η αιτία της συνέχισης της ζωής και ταυτόχρονα η αιτία της επιδίωξης του θανάτου». Με άλλα λόγια, η ενόρμηση της ζωής στοχεύει στη σύνδεση και την ολοένα μεγαλύτερη ενότητα, ενώ η ενόρμηση του θανάτου στοχεύει στη διάλυση των ενοτήτων, την αποσύνδεση και την αποσύνθεση (Lagache, 2007).

Στην τοπική θεωρία του, ο Freud χαρτογράφησε τον ψυχισμό υποστηρίζοντας ότι περιλαμβάνει το *ασυνείδητο*, το *προσυνείδητό* και το *συνείδητό*. Θεώρησε το ασυνείδητο ως την πηγή των ενορμήσεων και τον τόπο των απωθημένων εμπειριών. Λίγο αργότερα, με τη δεύτερη τοπική, δηλαδή τη διάκριση *Εκείνο* (*Es*), *Εγώ* (*Ich*) και *Υπερεγώ* (*Uber-Ich*), όρισε το Εκείνο ως «το άγνωστο και το αρχέγονο στοιχείο του ψυχισμού. Περιέχει κάθε τι που φέρνει ο άνθρωπος μαζί του με τη γέννηση. Είναι, επομένως, ο τόπος των ενορμήσεων, ενορμήσεων ζωής (libido) και θανάτου, ο τόπος του απωθημένου. Είναι η δεξαμενή της ψυχικής ενέργειας» (Κανελλοπούλου, 2007: 52).

Αρχή της ύπαρξης η επιθυμία

Και οι τρεις –Πλάτων, Spinoza, Freud– θεώρησαν ότι η ύπαρξη του ανθρώπου είναι διττή, ότι αποτελείται από το σώμα και την ψυχή. Ο Πλάτων θεώρησε ότι η ψυχή υποβιβάζεται εισερχόμενη στο σώμα και ότι πρέπει να διεξαχθεί αγώνας μέσω της λογικής σκέψης, ώστε να αποκτηθεί ισορροπία ανάμεσα στα συναισθήματα και τις επιθυμίες. Ο Spinoza, σε αντίθεση, θεώρησε ότι η ψυχή (*conatus*) και το σώμα είναι ισάξια. Έρχονται στο είναι μαζί και η ψυχή αντλεί την ύπαρξή της από κάτι αιώνιο και αθάνατο. Ο τρόπος του υπάρχουν, για τον Spinoza, εκδηλώνεται μέσω τριών βασικών συναισθημάτων: της επιθυμίας, της χαράς και της λύπης. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ο Spinoza χρησιμοποίησε αυτό που και ο Πλάτων αναφέρει στους *Νόμους* (732e): «ἔστιν δὴ φύσει ἀνθρώπειον μάλιστα ἡδοναὶ καὶ λύπαι καὶ ἐπιθυμιαί». Η επιθυμία, συνεχίζει ο Spinoza, είναι αυτή που ανάλογα με τον βαθμό ικανοποίησής της φέρνει

τις διαβαθμίσεις της χαράς ή της λύπης, προκαλώντας έτσι πολλών ειδών συναισθηματικές αποχρώσεις. Με παρόμοιο τρόπο, ο Freud, μέσω των ενορμήσεων που εδράζονται στο Εκείνο, θεώρησε ότι η ύπαρξη διοχετεύει την ενέργειά της μέσω των ενορμήσεων, σε δράσεις που οδηγούν σε καλύτερη επιβίωση ή χειρότερη επιβίωση, με απώτερο τον θάνατο. Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι και οι τρεις ανέδειξαν την επιθυμία ως συστατικό και θεμελιώδες στοιχείο της ύπαρξης, την οποία καθοδηγεί, διευκολύνοντας ή δυσχεραίνοντάς την.

► Η ΜΑΘΗΣΗ

Το ζήτημα του ορισμού

Δεν υπάρχει ένας γενικά αποδεκτός ορισμός για το τι είναι *μάθηση* ούτε μία ενιαία θεωρία για αυτήν. Μια παραδοχή των νευροεπιστημών είναι ότι η ικανότητα του εγκεφάλου να αναπτύσσεται «εξαρτάται από την έκθεση του παιδιού σε απλές εμπειρίες μάθησης (...). Ακόμα και φαινομενικά ανιαρές εμπειρίες, όπως το να κοιτάει το παιδί επίμονα παιχνίδια που κρέμονται πάνω από την κούνια του ή το να ρίχνει κάτω παιχνίδια και να βλέπει τους άλλους να τα μαζεύουν, συμβάλλουν σε αυτή τη διαδικασία» (Pound, 2016: 107). Ο λεξικολογικός ορισμός της *μάθησης*, όπως δίνεται στην *Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα*, είναι ότι συνιστά την απόκτηση γνώσεων, ενώ το *Μείζον Ελληνικό Λεξικό* συμπληρώνει τους όρους *γνώση*, *παιδεία*, *πείρα* και *εμπειρία*.

Από το μεγάλο σώμα μελετών για τη μάθηση επιλέγουμε να εστιάσουμε σε ορισμένες ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις και να εξετάσουμε τη σχέση της επιθυμίας με την αλληλεπίδραση με την εξωτερική πραγματικότητα από τη στιγμή της γέννησης, τι είδους γνώση αποκτάται και πώς αυτή μπορεί να επηρεάσει τη μετέπειτα μάθηση και αναζήτηση της γνώσης.

«Ένα μωρό δεν υπάρχει μόνο του»

Πρόκειται για μια κάπως ελεύθερη απόδοση της φράσης του Winnicott “There is no such thing as a baby”, με την οποία δηλώνεται ότι το βρέφος υπάρχει, αρχικά, μόνο μέσα από την ενότητα μητέρας-βρέφους. Η ανθρώπινη ύπαρξη έρχεται στον κόσμο με το δράμα μιας πλήρους ανικανότητας να κρατηθεί στη ζωή, δηλαδή με το γνώρισμα της *ανεμπόριας*, το οποίο σημαίνει ότι εξαρτάται απόλυτα από τη φροντίδα της *μητέρας* (Nussbaum, 2001).

Για να υπάρξει η ανάγκη και τελικά να γεννηθεί η επιθυμία, χρειάζεται να προηγηθεί η *έλλειψη*, όπως δίδαξε αρχικά ο Jacques Lacan (1966· βλ. και Mouracade, 2016; Menès, 2020). Ο τρόπος που βιώνει το βρέφος τον εαυτό του και το άμεσο περιβάλλον είναι ως μια ενότητα, ως κάτι αδιαφοροποίητο από το ίδιο (Winnicott, 1960; Πανοπούλου-Μαράτου, 1987). Σύμφωνα με τον Winnicott (2019), ο διαχωρισμός του μη-εγώ από το εγώ λαμβάνει χώρα σταδιακά. Κατά τη Nussbaum (2001), ήδη από τον πρώτο μήνα της ζωής του, το βρέφος αντιλαμβάνεται την ύπαρξη ορίων ανάμεσα στον εαυτό του και τα άλλα αντικείμενα, τον *κόσμο των αντικειμένων* (*object world*), με τα οποία συσχετίζεται. Το παράδοξο σε αυτή την περίοδο είναι η *παντοδυναμία* (*omnipotence*) που αισθάνεται το βρέφος, η οποία όμως πηγάζει από το *κράτημα* (*holding*), δηλαδή το κυριολεκτικό και το μεταφορικό κράτημα, που συνιστά κάθε πτυχή της φροντίδας από τη μητέρα (Winnicott, 2019). Το παιδί δεν έχει ανάγκη από μια τέλεια μητέρα, αλλά από μια *επαρκώς καλή μητέρα* (*good-enough mother*), η οποία,

παρά τις παροδικές αστοχίες της, έχει την ευαισθησία να ανταποκρίνεται ικανοποιητικά και με λεπτότητα στις ανάγκες του παιδιού της.

Ενώ ο Winnicott αναφέρεται στην παρουσία, η Melanie Klein (Πανοπούλου-Μαράτου, 1987; Filloux, 2011) εισάγει μια άλλη οπτική στην περίοδο αυτή, αναδεικνύοντας το άγχος, την οδύνη και τη ματαιώση που βιώνει το βρέφος τις στιγμές της απουσίας του στήθους ή γενικά του προσώπου που το φροντίζει. Όλα αυτά τα συναισθήματα που κατακλύζουν ένα βρέφος εναποτίθενται στο πρόσωπο της μητέρας. Αν εκείνη καταφέρει να τα *εμπεριέξει* και να τα αποδεχθεί χωρίς να διαλυθεί, τότε ο φόβος του βρέφους για την παντοδυναμία των συναισθημάτων του μετριάζεται και αρχίζει να νιώθει την ικανότητα να τα χειρίζεται και να εμπλουτίζεται από αυτά (Σαλτζμπέργκερ-Ουίτενμπεργκ κ.ά., 1996).

Παρομοίως και ο Wilfred R. Bion (1984· βλ. Σαλτζμπέργκερ-Ουίτενμπεργκ κ.ά., 1996) αναφέρεται στην *ονειροπόληση* ή *ρέμβη* (*reverie*) της μητέρας ως τον τρόπο της να μεταβολίζει και να μεταφράζει δημιουργικά το άγχος του βρέφους. Όσον αφορά στο μητρικό στήθος, υποστηρίζει ότι έχει διπλή λειτουργία: να θρέφει τόσο υλικά όσο και ψυχικά. Αν προσεγγίσαμε όσα υποστηρίζουν η Klein και ο Bion με βάση τη θεωρία του Spinoza για το *conatus*, θα λέγαμε ότι η ανάγκη του βρέφους για επαφή και τροφή, όταν ικανοποιείται, φέρνει το συναίσθημα της χαράς. Το στήθος λοιπόν γίνεται αισθητό ως καλό, αφού είναι εκεί και τρέφει, ενώ όταν η ανάγκη δεν ικανοποιείται, το συναίσθημα άρα και το στήθος ταυτίζονται με κάτι κακό ή οδυνηρό ή διωκτικό, που απειλεί την ύπαρξη (Klein). Επίσης, το καλό και το κακό στήθος είναι χαρακτηρισμοί που αφορούν συναισθηματικές εμπειρίες του βρέφους (Bion).

Η ανάγκη, όταν ικανοποιείται, αφήνει πάντοτε ένα *υπόλοιπο*, από όπου εκπηγάει η επιθυμία και η *ανάμνηση* της απόλαυσης (από την ικανοποίηση της ανάγκης) είναι αυτή που κινητοποιεί το βρέφος να αναζητά διαρκώς την ίδια απόλαυση (Lacan, 1966). Για να προχωρήσει το παιδί ομαλά προς τον δρόμο της γνώσης –πορεία στην οποία απαιτείται να μεταβεί από την *αρχή της ευχαρίστησης* (*pleasure principle*) στην *αρχή της πραγματικότητας* (*reality principle*)–, εξαρτάται από τη σχέση που θα αναπτυχθεί με τη μητέρα και το κατά πόσον εκείνη θα προσαρμόζεται στις ανάγκες του βρέφους, μειώνοντας την ανταπόκρισή της καθώς το παιδί ωριμάζει. Η επιτυχής φροντίδα είναι αυτή που θα φέρει την *απαρτίωση* (*integration*) του βρέφους. Βαθμιαία, θα το καταστήσει έτοιμο και ικανό να διαχειρίζεται τις ματαιώσεις, μία από τις οποίες είναι ο απογαλακτισμός (Winnicott, 1960).

Ανάμεσα στις πρώτες ματαιώσεις που βιώνει ένα βρέφος, εκλαμβάνοντάς την ως κίνδυνο, είναι η εναλλαγή της παρουσίας με την απουσία της μητέρας. Κάθε φορά που εκείνη εμφανίζεται, είναι σαν η ζωή του να γεμίζει φως και χαρά. Βιώνει ολοκλήρωση και ευδαιμονία και αντιλαμβάνεται έναν κόσμο που είναι σύστοιχος με τις ανάγκες του· ενώ όταν απουσιάζει και, ακόμα περισσότερο όταν εμφανίζονται ανάγκες όπως η πείνα, τότε κατακλύζεται από την ανημπόρια, την απειλή και το άγχος.

Με βάση τα παραπάνω, το βρέφος δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη μητέρα. Όπως εύστοχα αναφέρει ο Recalcati (2017: 27) με τη λακανική οπτική του, «η Μητέρα είναι το όνομα του Άλλου που δεν αφήνει να πέσει η ζωή στο κενό, που τη συγκρατεί με τα δικά της χέρια, εμποδίζοντάς τη να συντριβεί».

«Τρέφεται με λέξεις»

Πρόκειται για τη φράση που χρησιμοποιεί η Menès (2020) για να μιλήσει για ό,τι συνηθίζουμε να αποκαλούμε «πνευματική τροφή». Ο René Spitz (1945) ονομάζει τη

λειτουργία του θηλασμού *διάλογο* (*dialogue*), κατά τον οποίο επισυμβαίνουν δράσεις-απαντήσεις της μητέρας προς το βρέφος και αντίστροφα, οι οποίες μεταφέρουν συναισθήματα από τον ένα στον άλλο. Ήδη από τον δεύτερο μήνα της ζωής, στον διάλογο μεταξύ των δύο υπάρχει το *χαμόγελο* του βρέφους ως απάντηση στη μητέρα, καθώς και η *μίμηση*, τα οποία αποτελούν ενδείξεις ότι το βρέφος αρχίζει να αναγνωρίζει την ύπαρξη ερεθισμάτων που έρχονται από έξω, δηλαδή δεν προέρχονται από το εσωτερικό του. Την περίοδο αυτή, το βρέφος τρέφεται και ηρεμεί με τις λέξεις που τού απευθύνουν. Αντίστοιχα, ο Daniel Stern (2002) αναφέρεται στις ποικίλες *μελωδικές φράσεις* (*melodic phrases*) που εκφέρει η μητέρα ανάλογα με το μήνυμα που λαμβάνει από το βρέφος. Με φροϋδικούς όρους, όλα αυτά αποτελούν μια αρχή ή μια εισαγωγή στην αίσθηση του Εγώ.

Ο Spitz (1945) διατύπωσε τις απόψεις του με βάση παρατηρήσεις σε βρέφη που ζούσαν στα ιδρύματα κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ένα μεγάλο ποσοστό αυτών πέθανε μέσα σε διάστημα ενός έτους ενώ, όσα έζησαν, εμφάνισαν μη αναστρέψιμες διαταραχές, κυρίως ανακλιτική κατάθλιψη και μαρασμό (σε αντίθεση με τα βρέφη που παρέμειναν μέχρι τρεις μήνες ή με παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας). Κατά τον Spitz, αυτό συνέβη εξαιτίας της απουσίας της μητρικής ή άλλης συναισθηματικά θερμής, σταθερής και αξιόπιστης φροντίδας. Ήταν σαν να μην υπήρχε κάποιος να αναγνωρίσει την ύπαρξη αυτών των βρεφών (όπως θα έλεγε ο Winnicott), ή, με τα λόγια της Menès (2020: 116), τα βρέφη ήταν «στερημένα από σταθερούς και εποικοδομητικούς δεσμούς».

Σύμφωνα με τον Spitz (1945), ακόμα και η πιο εκπαιδευμένη νοσοκόμα δεν μπορεί να αντικαταστήσει την παρουσία της μητέρας. Ο πρώιμος απογαλακτισμός και η έλλειψη ανθρώπινης επαφής ήταν οι παράγοντες που μείωναν τον ρυθμό ανάπτυξης των βρεφών, ο οποίος εκφράστηκε με το να μην μπορούν αργότερα να κατακτήσουν τους μηχανισμούς της ομιλίας, να μην μπορούν να φάνε μόνα τους ή να περπατήσουν ή να αποκτήσουν συνήθειες όπως της καθαριότητας, ακόμα και στην ηλικία των τριών ετών. Ο Spitz συμπέρανε ότι η συναισθηματική κάλυψη των βρεφών ήταν αυτή που, όταν προσφερόταν, διευκόλυνε την ανάπτυξή τους, ενώ η έλλειψή της ή η παραμέληση είχαν ιδιαίτερες αρνητικές επιπτώσεις. Επομένως, το βρέφος κατακτά/μαθαίνει τις πρώτες, βασικές λειτουργίες (ομιλία, βάδισμα, συνήθειες καθαριότητας κ.λπ.) μόνο όταν έχει καλυφθεί η πρωταρχική ανάγκη του για ανθρώπινη επαφή.

Αναπόσπαστο στοιχείο της ανθρώπινης επαφής είναι ο λόγος. Η *ηγλώσσα* (*lalangue*), όρος που εισηγήθηκε ο Lacan (1966· βλ. και Nasio, 2010; Recalcati, 2017), είναι η ιδιαίτερη γλώσσα που συνδέει τη μητέρα και το παιδί στα πρώτα έτη της ζωής. Προέρχεται από το ασυνείδητο ως γλώσσα απόλαυσης και σχετίζεται με το σώμα, το δέρμα και την επαφή, καθώς και με τις λέξεις. Ο χαρακτηρισμός της ως ασυνείδητη οφείλεται στο ότι δεν αφορά τα γραμματικά ή άλλα δομικά στοιχεία, αλλά όλα όσα προκύπτουν και αναδύονται στη σχέση του βρέφους με τη μητέρα. Κατά τον Recalcati (2017: 55), η «ηγλώσσα προηγείται της γλώσσας ως σημασιολογικά αρθρωμένης δομής. Είναι βίωμα μιας γλώσσας που έχει γίνει από σώμα και την ίδια στιγμή βίωμα του σώματος της γλώσσας», ενώ ο Nasio (2010) αναφέρεται στην ηγλώσσα ως κάτι που το θηλάζουμε και είναι φορτισμένο με νόημα και συναίσθημα. Παρομοίως, η Menès (2020) εξηγεί για την ηγλώσσα ότι την αποκτάμε χωρίς συνείδηση, είναι άφθαρτη, δηλώνει συναισθήματα και αποτελείται τόσο από ήχους όσο και από λέξεις που δημιουργούνται και νοηματοδοτούνται από κοινού, από τη μητέρα και το παιδί της· αποτελεί τη γλώσσα που παρεμβάλλεται και προηγείται πριν το παιδί αρχίσει να χρησιμοποιεί τον κοινό λόγο.

Ο Stern (2002), από τη δική του οπτική, χαρακτηρίζει τη σχέση μητέρας-βρέφους ως *χορό (dance)* και χρησιμοποιεί στις περιγραφές του, όπως είδαμε, μουσικούς όρους για να εκφράσει τις ερωταποκρίσεις και τις συναισθηματικές διακυμάνσεις της σχέσης. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη συνήχηση και στη συρρύθμιση μητέρας-βρέφους, παρά τις παροδικές και αναπόφευκτες αστοχίες που μπορεί να εκδηλώνονται.

Μερικές δεκαετίες νωρίτερα, έχοντας ως υπόβαθρο τις ήδη υπάρχουσες ψυχαναλυτικές θεωρήσεις, αλλά και απομακρυνόμενος από αυτές, ο John Bowlby (1990) μελέτησε σε βάθος τη σχέση μητέρας-βρέφους από την πρώτη στιγμή της γέννησης. Δεν αποδεχόταν την έννοια του μητρικού στήθους όπως την είχε διαμορφώσει η Klein και εισήγαγε την έννοια του *δεσμού* ή της *προσκόλλησης (attachment)*, με έμπνευση από την ηθολογία. Υποστήριξε ότι η σχέση μητέρας-βρέφους ενέχει στοιχεία οικουμενικά, εξελικτικά (με την έννοια της εξέλιξης του είδους) και ενστίκτου, ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής. Ο Bowlby έδωσε έμφαση στις αντιδράσεις του παιδιού στον *αποχωρισμό* από τη μητέρα, στο *άγχος αποχωρισμού*, καθώς και στην ανάγκη η μητέρα, αλλά και ο πατέρας, να ακολουθεί τον *ρυθμό* του βρέφους. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι και εδώ απηχείται η περιγραφή του Spinoza για το *conatus*, δηλαδή την ουσία του ανθρώπου, που αναζητά να τελειώνεται και επιθυμεί μέσω της επαφής την ολοκλήρωση, τη χαρά.

Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι πολύ πριν διατυπωθούν οι προσεγγίσεις αυτές, το 1746 ο Étienne Bonnot de Condillac (2001), στο έργο του *Essay on the origin of human knowledge*, περιγράφει τον τρόπο που η ανθρωπότητα δημιούργησε τη γλώσσα και αναφέρει ότι αυτή συνιστά ένα μέσο επικοινωνίας που ήλθε, συγκριτικά, πολύ αργά σε σχέση με τις μορφές επικοινωνίας που στηρίζονταν στις εκφράσεις, το σώμα, το κλάμα ή τον χορό. Ο Condillac αναφέρεται στις κραυγές και τους ήχους που αφορούσαν άμεσα παρατηρήσιμα αντικείμενα (όπως δέντρα, ζώα, τροφή). Ο ήχος χρησιμοποιούνταν ως μια πρώτη μορφή λέξης και ήταν πολύ κοντά στον ήχο που θύμιζε το αντικείμενο αυτό (πρβλ. τις λέξεις που χρησιμοποιούμε σήμερα και περιγράφουν τις φωνές των ζώων). Συνεπώς, η πορεία του βρέφους ως προς τους τρόπους που επικοινωνεί και αναζητά την επικοινωνία έχει αναλογίες με την πορεία του ανθρώπινου είδους ως προς την επινόηση και εξέλιξη του λόγου.

«Από ποιες επιθυμίες γεννήθηκα;»

Είναι η ερώτηση που θέτει ο Filloux (2011) μιλώντας για την ανάδυση της επιθυμίας για μάθηση. Εντός του λακανικού πεδίου σκέψης, ο Recalcati (2017: 41) υποστηρίζει ότι «η μητρότητα δεν είναι ποτέ ένα γεγονός της βιολογίας αλλά κυρίως ένα γεγονός της επιθυμίας». Κάθε μητέρα πρώτα ονειρεύεται και φαντασιώνεται τον εαυτό της ως μητέρα και ύστερα φιλοξενεί το παιδί και κατοικείται από αυτό: «Είναι δικό μου, το φέρω στο σώμα μου, μα είναι ήδη έξω από εμένα» (σ. 33), αλλά και «απόλυτο ενυπάρχον και απόλυτο υπερβατό» (σ. 97) ή, όπως αναφέρει η Menès (2020: 60), το παιδί «γεννιέται από τις επιθυμίες που του απευθύνουν. (...) είναι απαραίτητο να υιοθετηθεί από την επιθυμία κάποιου που θα το φροντίζει». Κάτι ανάλογο επισημαίνει και ο Bion (1984) όταν θεωρεί αναγκαία την ονειροπόληση της μητέρας και τον τρόπο που αυτή επικοινωνείται στο βρέφος (ή αποτρέπεται), ώστε αυτό να αφυπνιστεί ψυχικά και να συγκροτήσει την ταυτότητά του ως ένα ον που σκέφτεται τις σκέψεις, κατά την έκφραση του ίδιου.

Η Nussbaum (2001) μιλά για την ακόρεστη επιθυμία του βρέφους να νιώσει το κράτημα και να αφεθεί στην αίσθηση της αγάπης, ώστε να γεννηθεί μέσα του η

επιθυμία για ζωή και να αναπτυχθεί η πίστη ότι ο κόσμος είναι καλός παρά τους κινδύνους και τους φόβους που αυτό βιώνει. Ως εκ τούτου, η αίσθηση του βρέφους ότι τελικά δεν είναι τελείως αβοήθητο και ανίκανο, αλλά ότι το περιβάλλον αποκρίνεται σε αυτό, αποτελεί το βασικό θεμέλιο της μάθησης. Το βρέφος δέχεται τη φροντίδα, η αίσθηση ανημπορίας του υποχωρεί και το ίδιο νιώθει ότι αξίζει να ζει εντός του κόσμου των αντικειμένων. Αν όμως ο κόσμος βιώνεται ως απειλητός, το βρέφος κινδυνεύει να χάσει την επιθυμία και την περιέργεια να τον ανακαλύψει και τελικά αποσύρεται (Σαλτζμπέργκερ-Ουίτενμπεργκ κ.ά., 1996).

Όσο περισσότερο η μητέρα εναρμονίζεται με τις ανάγκες του βρέφους και ανταποκρίνεται σε αυτές, το βρέφος, ήδη κατά το τέλος του πρώτου έτους, δυσφορεί (π.χ. κλαίει) λιγότερο σε σύγκριση με άλλα βρέφη που δε βιώνουν αυτή την ποιοτική φροντίδα (Bowlby, 1990). Παράλληλα, μέσω της σχέσης με τη μητέρα μαθαίνει τι να περιμένει και πώς να έρχεται σε επαφή με τους ανθρώπους, αφού η πρωταρχική σχέση θα αποτελέσει το πρωτότυπο για κάθε άλλη σχέση στη μετέπειτα ζωή (Stern, 2002).

Επομένως, η επιθυμία για μάθηση προκύπτει από το ιστορικό της επιθυμίας εν γένει και από τις περιπέτειές της. Στις απαρχές της επιθυμίας για μάθηση, ανευρίσκεται η επιθυμία της μητέρας για το παιδί της και η επιθυμία του βρέφους να υπάρξει, λαμβάνοντας την απαραίτητη, ποιοτική προσοχή και φροντίδα από τη μητέρα του. Ήδη από την τρίτη κιόλας ημέρα της ζωής, το νεογνό αναγνωρίζει τη μυρωδιά της μητέρας, ικανότητα που συμβάλλει στη δημιουργία άμεσης και ισχυρής σύνδεσης με αυτήν και η διαθεσιμότητα και προθυμία της μητέρας, με το αίσθημα ασφάλειας που δημιουργεί, ενθαρρύνει το βρέφος να συνεχίσει να προσανατολίζεται προς εκείνη (Bowlby, 1990). Επίσης, η θεμελίωση της επιθυμίας για ζωή και μάθηση περνά και μέσα από τον ρυθμικό συγχρονισμό μητέρας-βρέφους, όπως τον περιέγραψε ο Stern (2002), ο οποίος περιλαμβάνει τον χορό και τη μουσικότητα.

«Προτού μπορέσω να πω “εγώ επιθυμώ”, πρέπει πρώτα να έχω πει “εγώ”»

Αυτή είναι η φράση του Condillac από την *Πραγματεία των αισθήσεων* (όπ. αναφ. στο Menès, 2020). Τι είναι αυτό που βλέπει και αισθάνεται ένα βρέφος μέσα από το κράτημα και τον διάλογο; Και, για ποιον λόγο έχει σημασία η απουσία της μητέρας εξίσου με την παρουσία της;

Και πάλι εντός του λακανικού στοχασμού, ο Recalcati (2018: 40) αναφέρει ότι «επιθυμείν σημαίνει να θέλουμε να νιώσουμε επιθυμητοί, να θέλουμε να αναγνωριστούμε από τον Άλλον, σημαίνει να έχουμε μια αξία για τον Άλλον. Τι είναι η ιστορία ενός ανθρώπου αν όχι το σύνολο των επιθυμητών του επιθυμιών, η διαδοχή αυτών των επιθυμιών που ο καθένας μπορεί να επιθυμήσει;». Από τη μία πλευρά, λοιπόν, υπάρχει η μητέρα που επιθυμεί και προετοιμάζει τον κόσμο για τον ερχομό του παιδιού, και δίνει σε αυτό όνομα και χώρο (Recalcati, 2017) και, από την άλλη, το βρέφος λαχταρά να νιώσει αποδεκτό και να δει την ύπαρξή του μέσα από το βλέμμα αποδοχής της μητέρας. Ο Recalcati (2018), ακολουθώντας τον Lacan, μιλά για την *επιθυμία του Άλλου* και συμπεριλαμβάνει σε αυτήν την παρουσία της μητέρας (με την αίσθηση του ανήκειν και της αποδοχής), την παρουσία του πατέρα (ως συμβόλου του νόμου, αλλά και ως παρουσίας τρυφερότητας), καθώς και την αναγνώριση του βρέφους ως ύπαρξης διαφορετικής, που επιθυμεί τις δικές της επιθυμίες.

Με άλλα λόγια, κάθε παιδί που γεννιέται φέρει τις επιθυμίες και τα όνειρα που έχουν δημιουργηθεί για αυτό από τους γονείς του και αναγνωρίζεται ως ύπαρξη μέσω

της στοργής και της φροντίδας που λαμβάνει, προτού το ίδιο προλάβει να συνειδητοποιήσει τις επιθυμίες του, πράγμα που αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της προσωπικότητάς του (Menès, 2020). Άλλωστε, όπως είδαμε, βρέφη που δεν έλαβαν αυτή τη φροντίδα από τη μητέρα ή που αυτός που τα φρόντιζε δεν αλληλεπιδρούσε μαζί τους («το κοιτά με βλέμμα κενό», Menès, 2020: 62), έχαναν την επιθυμία για ζωή, καθυστερούσε η ανάπτυξή τους, εκδήλωναν κατάθλιψη ή πέθαιναν. Οι επιθυμίες αυτές μεταδίδονται από γενιά σε γενιά, από κάθε γονέα σε κάθε παιδί (Recalcati, 2017). Αυτές αποτελούν μια πρώτη αίσθηση του Υπερεγώ όπως εκφράζεται από την ενόρμηση της ζωής από τους γονείς, προτού καν το βρέφος αρχίσει να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του. Και ο Spinoza υποστηρίζει ότι, μέσω των επιθυμιών των γονέων, αρχίζει το βρέφος να τροφοδοτείται και να μαθαίνει το θεμελιώδες συστατικό που χρειάζεται κανείς για να ζει και που, ανάλογα με το πού θα το κατευθύνει, θα οδηγηθεί σε καλύτερη ή χειρότερη ποιότητα ζωής.

Το βρέφος όμως δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι μόνο οι επιθυμίες των άλλων για αυτό. Επίσης, όπως είδαμε, κάθε βρέφος δεν μπορεί να διαφοροποιήσει τον εαυτό του από το περιβάλλον. Αρχικά, υπάρχει μέσω της επιθυμίας του Άλλου και της αναγνώρισης από τον Άλλο και, κατόπιν, πρέπει να διαφοροποιηθεί και να αντιληφθεί τον εαυτό του ως ένα ον ξεχωριστό και διαφορετικό και ως μια ύπαρξη με τις δικές της επιθυμίες. Όπως αναφέρει η Menès (2020: 65), να ανακαλύψει ότι «υπάρχει ως άτομο μοναδικό και πεπερασμένο (...) διαχωρίζοντας τον εαυτό του από τα αντικείμενά του».

Η διαφοροποίηση αυτή διέρχεται από τον δρόμο της *απουσίας* της μητέρας, η οποία αρχικά γίνεται αισθητή ως *έλλειψη*. Η έλλειψη γίνεται η αιτία της επιθυμίας (Menès, 2020). Χωρίς την έλλειψη, το βρέφος θα παρέμενε σε μια κατάσταση στην οποία απλά θα καλύπτονταν οι ανάγκες του και δε θα μπορούσε να στρέψει το *βλέμμα* του προς τα έξω και να αναζητήσει την πηγή της απόλαυσης. Άλλωστε, εάν το αντικείμενο προλαμβάνει διαρκώς τις ανάγκες του παιδιού χωρίς να του αφήνει χώρο να βιώνει την έλλειψη και να διατυπώνει την ανάγκη του σε *αίτημα*, θα οδηγήσει αυτόν τον αναπτυσσόμενο άνθρωπο στον θάνατο της επιθυμίας του.

Πέραν τούτου, το βρέφος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του αρχικά μέσα από το *βλέμμα της μητέρας* (Recalcati, 2017). Όπως υποστηρίζει ο Winnicott (όπ. αναφ. στο Recalcati, 2017: 45), «ο αληθινός καθρέφτης για το παιδί (...) είναι το πρόσωπο της μητέρας». Η μητέρα αντανακλά τα συναισθήματά του, με αποτέλεσμα το βρέφος να αποκτά την εμπειρία του εαυτού του μέσω εκείνης. Η γνώση (ως εμπειρία) και η αντίληψη εμπλουτίζονται με την ανταλλαγή των βλεμμάτων, των εκφράσεων, των συναισθημάτων (Winnicott, 2019). Με τη διαδικασία αυτή, το βρέφος αρχίζει να διαμορφώνει την ταυτότητά του και να στρέφει το ενδιαφέρον του προς την εξωτερική πραγματικότητα, απομακρυνόμενο από την αρχική ναρκισσιστική κατάσταση. Το ενδιαφέρον αυτό δεν είναι άλλο από την επιθυμία και περιέργεια να γνωρίσει και να μάθει, αφού πρώτα το ίδιο έχει γίνει ορατό και έχει αναγνωριστεί. Κατά τη Menès (2020), η ικανότητα να μαθαίνουμε στηρίζεται στην ικανότητα να στρέφουμε το βλέμμα μας και να παρατηρούμε τα αντικείμενα που θέλουμε να γνωρίσουμε. Αν συνδυάσουμε τη θέση της Menès με τα λόγια του Winnicott (2019: 282) «όταν κοιτάζω με βλέπουν, έτσι υπάρχω. Τώρα μπορώ να αντέξω να κοιτάξω και να δω», μπορούμε να υποθέσουμε μια ασυνείδητη αλληλουχία σκέψεων του βρέφους που το ωθούν προς τη δράση (ή, στην αντίθετη περίπτωση, προς την παραίτηση και την αδράνεια) και το φέρνουν σε μια κατάσταση στην οποία, από παθητικό ον που απλά δεχόταν φροντίδα, αρχίζει να γίνεται ένα ενεργητικό ον που αναζητά.

«Να σιωπήσεις την αγάπη»

Πρόκειται για φράση του Lacan, στην οποία δίνει ιδιαίτερη έμφαση ο Recalcati (2018). Λέξεις-κλειδιά για το θέμα που εξετάζουμε είναι η «δράση» και το «ενεργητικό». Όλα όσα είδαμε αφορούν σε καταστάσεις τις οποίες δέχεται το βρέφος και αντιδρά σε αυτές. Ό,τι συμβαίνει, συνεπώς, προκύπτει λόγω των ενεργειών άλλων και όχι του ίδιου. Εδώ εστιάζομαστε στην επόμενη αναπτυξιακή φάση, στην οποία το βρέφος αρχίζει να ενεργεί ή, κατά τον Winnicott, εμφανίζεται το *παίξιν* (*playing*).

Τόσο το παίξιν όσο και η φράση του Lacan στον τίτλο της ενότητας αυτής αναφέρονται στη σχέση θεραπευτή-ασθενούς. Στην ερμηνεία που δίνει ο Recalcati (2018), η φράση «να σιωπήσεις την αγάπη» περιγράφει τον/τη θεραπευτή/τρια ως μια παρουσία που δίνει χώρο στον/στην θεραπευόμενο/η να εκδιπλωθεί άνευ όρων και να γίνει αποδεκτός/ή ως είναι από τον/τη θεραπευτή/τρια του/της, ο/η οποίος/ια δε μετρά ούτε αξιολογεί, αλλά *ακούει*. Αντίστοιχα και ο Winnicott (2019) δανείζεται τον όρο παίξιν από τη ζωή του παιδιού και τον χρησιμοποιεί για να περιγράψει και αυτός τον τρόπο αλληλεπίδρασης μεταξύ του/της θεραπευτή/τριας και του/της θεραπευόμενου/ης. Θεωρεί τη διαδικασία της ψυχοθεραπείας ως μια εργασία με στοιχεία του παίξιν, η οποία έχει στόχο να (επαν)έλθει ο/η θεραπευόμενος/η στην κατάσταση στην οποία θα είναι ικανός/ή να παίζει και να νιώθει δημιουργικός/ή.

Κατά τον Winnicott (2019), πριν ξεκινήσει το παιχνίδι, έχει προηγηθεί το στάδιο της χαλάρωσης που δημιουργεί η εμπιστοσύνη η οποία έχει οικοδομηθεί ανάμεσα στη μητέρα και το βρέφος. Ύστερα από αυτό, το βρέφος αρχίζει το παιχνίδι, δηλαδή εκδηλώνει τη δημιουργικότητά του. Χωρίς να το γνωρίζει ή να το συνειδητοποιεί, χρησιμοποιεί όλη του την ύπαρξη και, σταδιακά, αρχίζει να ανακαλύπτει τον εαυτό του και να επικοινωνεί. Αυτού του είδους η αλληλεπίδραση και επικοινωνία (οφείλει να) είναι αυθόρμητη και ελεύθερη (όχι κατευθυνόμενη), ενώ ταυτόχρονα προϋποθέτει και την αμοιβαιότητα, δηλαδή την ενεργό συμμετοχή και των δύο μερών.

Ανάμεσα σε αυτές τις δύο φάσεις, δηλαδή αφού έχει εδραιωθεί η ασφάλεια και η εμπιστοσύνη στο πρόσωπο της μητέρας, το βρέφος διαμορφώνει την *ικανότητα να είναι μόνο* (*capacity to be alone*), με την έννοια ότι έχει ενδοβάλει τη μητέρα και μπορεί να απολαύσει στιγμές χωρίς εκείνη και χωρίς τον φόβο της απώλειάς της (Γαλανάκη, 2003; Γαλανάκη & Ναυρίδη, 2006). Αυτό, κατά τον Winnicott (όπ. αναφ. στο Γαλανάκη, 2003) σημαίνει ότι το παιδί έχει διέλθει αναπτυξιακά από το «Εγώ» (τη συνειδητοποίηση της ύπαρξής του ως ξεχωριστής οντότητας), στο «Εγώ είμαι» (τη συνειδητοποίηση ότι υπάρχει περιβάλλον στο οποίο ανήκει και η μητέρα) και τέλος στο «Εγώ είμαι μόνο» (την εμπειρία της μόνωσης με την παρουσία της μητέρας). Με άλλα λόγια, έχει απομακρυνθεί από την αδιαφοροποίητη κατάσταση και τη συγχωνευτική σχέση με τη μητέρα και προχωρά ομαλά προς την αναγνώριση της διακριτής ύπαρξής του εντός του συμμεριστού κόσμου των αντικειμένων.

Κατά τον Winnicott (2019), το παιχνίδι έχει χώρο και χρόνο, πραγματοποιείται έξω από το άτομο, αλλά με την εμπλοκή του σώματος, συνεπώς δεν είναι μια διανοητική εργασία. Συμβαίνει στον χώρο ανάμεσα στο βρέφος και τη μητέρα, στον *δυναμικό χώρο* (*potential space*), ο οποίος συνιστά μια περιοχή άπειρων δυνατοτήτων σύνδεσης και αποσύνδεσης. Το παίξιν προκαλεί ευχαρίστηση και φθάνει βέβαια κάποια στιγμή στο σημείο του κορεσμού. Παρόλο που το παίξιν εμφανίζεται αρχικά ως μια μοναχική δράση, ο Winnicott (2019) θεωρεί ότι οδηγεί σε σχέσεις και αλληλεπιδράσεις και ότι είναι μια μορφή επικοινωνίας και δημιουργίας. Με άλλα λόγια, μπορεί να υπάρξει επικοινωνία μόνο μέσω του παίξιν. Η ικανότητα του παίξιν είναι

κριτήριο ψυχικής υγείας, αλλά και θεραπευτικός στόχος. Με το παίζειν, το βρέφος δε βρίσκεται μόνο στη δυαδική σχέση με τη μητέρα, αλλά αναζητά να βρει ενδιαφέρον και να δράσει στην *τρίτη, ενδιάμεση περιοχή της ανθρώπινης εμπειρίας (third, intermediate area of experiencing)*, εκεί όπου εμφανίζονται τα σύμβολα, η δημιουργία και εν γένει όλες οι εκφάνσεις του πολιτισμού (τέχνη, επιστήμη, φιλοσοφία, θρησκεία).

Επομένως, η σιωπή που αναφέρει ο τίτλος της ενότητας δε σημαίνει αποτυχία επικοινωνίας, αλλά ότι η μητέρα παραμένει παρούσα και συνεχίζει να αλληλεπιδρά και να επικοινωνεί χωρίς να δίνεται πλήρως στο βρέφος: το αφήνει ελεύθερο να αναζητά, να ανακαλύπτει, να εκδιπλώνει τον *αληθή εαυτό του (true self)*, να επιθυμεί (Γαλανάκη, 2003; Winnicott, 2019). Όλα αυτά συνιστούν μια γνώση η οποία αποκτάται ασυνείδητα, αφήνει όμως τα ίχνη της για όλη την υπόλοιπη ζωή (Menès, 2020), ενώ παράλληλα το βρέφος γίνεται όλο και περισσότερο έτοιμο να περάσει στη χρήση της γλώσσας. Η περίοδος που ξεκινά η ομιλία θέτει τέλος στη συγχωνευτική σχέση μητέρας-βρέφους (Menès, 2020), καθώς το βρέφος διαφοροποιείται από αυτή και εξελίσσεται προς ένα ον που θα εκφράζει τις επιθυμίες και τις σκέψεις του μέσω του λόγου. Αυτό σημαίνει ότι θα είναι ικανό να ζήσει εκτός της οικογένειας, στον χώρο του σχολείου, όπου η δράση (συνεπώς και η μάθηση) θα είναι πλέον σε μεγάλο βαθμό προκαθορισμένη, οργανωμένη και κατευθυνόμενη.

► ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το παιδί ξεκινά το σχολείο έχοντας ήδη μια μεγάλη παρακαταθήκη γνώσεων. *Το παιδί ήδη γνωρίζει, αλλά δε γνωρίζει ότι γνωρίζει.* Η γνώση αυτή συχνά υποτιμάται και αυτό το μήνυμα μεταδίδεται και στο ίδιο το παιδί, το οποίο μπορεί να νιώθει και να νομίζει ότι δε γνωρίζει τίποτα. Στην παρούσα εργασία, προσεγγίστηκε η επιθυμία για μάθηση στις αρχικές φάσεις της, από τις πρώτες στιγμές μετά τη γέννηση, ως η βάση για τη μετέπειτα ζωή, άρα και για τη μάθηση. Οι αρχικές φάσεις αφορούν στην υγιή σχέση με το πρόσωπο που φροντίζει (τη μητέρα συνήθως), την ταύτιση και την αλληλεπίδραση με αυτό. Η υγιής σχέση θα διευκολύνει το καθρέφτισμα, την αναγνώριση του εαυτού ως αυτόνομου και ξεχωριστού όντος, την αναγνώριση του φροντίζοντος αντικειμένου ως διακριτού όντος επίσης, με τις δικές του επιθυμίες, και τελικά τη διαφοροποίηση. Η ενεργός παρουσία της μητέρας αφυπνίζει στο παιδί την επιθυμία για ζωή και η λελογισμένη απουσία της τρέφει στο παιδί την επιθυμία για μάθηση. Αν στην αρχή της ζωής τα πράγματα δεν εξελιχθούν ικανοποιητικά στο ζήτημα της επιθυμίας, η μάθηση, η δράση, η ίδια η ζωή θα παρεμποδίζονται στη συνέχεια και θα απαιτήσουν ιδιαίτερους θεραπευτικούς χειρισμούς.

Καταλήγοντας, υποστηρίζουμε ότι οι προσεγγίσεις που παρουσιάσαμε συνοπτικά έχουν ορισμένα κοινά σημεία. Στις θεωρίες του Πλάτωνα, του Spinoza και του Freud, παρατηρούμε την επιθυμία ως μια κίνηση, μια ώθηση που γεννιέται μέσα στον άνθρωπο και τον προσανατολίζει στην επικοινωνία, την κοινωνία, τη ζωή. Μεταγενέστεροι ψυχαναλυτές, αξιοποιώντας αυτές και άλλες θεωρήσεις, φώτισαν και άλλες όψεις της επιθυμίας εν γένει, και της επιθυμίας για μάθηση ειδικότερα, ήδη από τη βρεφική ηλικία. Η ασύλληπτη ποσότητα του δυναμικού της επιθυμίας που έχει το βρέφος θέτει την απαίτηση, συχνά χαώδη και επιτακτική, σε όσους το φροντίζουν να ανταποκριθούν με ευαισθησία στις ανάγκες του. Η ανταπόκριση αυτή βάζει τα θεμέλια της επιθυμίας, με άλλα λόγια της ικανότητας του ανθρώπου να παίζει, να δρα, να είναι μόνος, να δημιουργεί, αλλά και να αποδέχεται, με όλο και μεγαλύτερη σοφία, τα όρια

και τους περιορισμούς της γνώσης, καθώς και τις ελλείψεις του, οι οποίες θα παραμείνουν για πάντα ελλείψεις.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bion, W. R. (1984). *Learning from experience*. London: Karnac.
- Bourdin, D. (2005). *Η ψυχανάλυση από τον Φρόυντ ως τις μέρες μας* (Μτφ. Α. Καραστάθη, Επιμ. Θ. Τζαβάρας). Αθήνα: Κριτική.
- Bowlby, J. (1990). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. New York, NY: Basic Books.
- De Condillac, E. B. (2001). *Essay on the origin of human knowledge* (Trans. & Ed. H. Aarsleff.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Filloux, J.-C. (2011). *Παιδαγωγική και ψυχανάλυση* (Μτφ. Μ. Κουνεζή, Επιμ. Β. Παύλου). Αθήνα: Gutenberg.
- Freud, S. (2011). *Το Εγώ και το Αυτό* (Μτφ. Ν. Μυλωνά, Επιμ. Α. Δημητρά). Αθήνα: Ελληνική Παιδεία.
- Lacan, J. (1966). *Écrits*. Paris: Éditions du Seuil.
- Lagache, D. (2007). *Que sais-je? Τι γνωρίζω; Η ψυχανάλυση* (Μτφ. Μ. Φιλοπούλου). Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.
- Laplanche, J., & Pontalis, J.-B. (2008). *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης* (Μτφ. Β. Καφαμπέλης, Π. Αλούπη, Α. Σκούλικα, & Λ. Χαλκούση). Αθήνα: Κέδρος.
- Menès, M. (2020). *Το παιδί και η γνώση: Από πού προέρχεται η επιθυμία για μάθηση;* (Μτφ. Μ. Γιακουμάκη κ.ά., Επιμ. Α. Γουναρουπούλου). Αθήνα: Πατάκης.
- Mouracade, J. (2016). Pleasure, desire, and akrasia in Plato's *Republic*. *Methexis*, 28, 33–46.
- Nasio, J.-D. (2010). *Πέντε παραδόσεις πάνω στη θεωρία του Jacques Lacan* (Μτφ. Β. Λ. Κανελλοπούλου κ.ά., Επιμ. Β. Λ. Κανελλοπούλου). Αθήνα: Πατάκης.
- Nussbaum, M. C. (2001). *Upheavals of thought: The intelligence of emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pound, L. (2016). *Πώς μαθαίνουν τα παιδιά* (Μτφ. Κ. Γεωργούλια & Χ. Γιαννακοπούλου, Επιμ. Β. Νίκα). Αθήνα: Πατάκης.
- Recalcati, M. (2017). *Τα χέρια της μητέρας* (Μτφ. Χ. Πονηρός). Αθήνα: Κέλευθος.
- Recalcati, M. (2018). *Πορτρέτα της επιθυμίας* (Μτφ. Χ. Πονηρός). Αθήνα: Κέλευθος.
- Robinson, T. M. (1997). *Τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά του δυισμού ψυχής-σώματος στα πλατωνικά έργα*. Ανακτήθηκε από <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/6310/1/5.pdf>
- Spinoza, B. (2009). *Ηθική* (Μτφ. Ε. Βανταράκης). Αθήνα: Εκκρεμές.
- Spitz, R. A. (1945). Hospitalism. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1(1), 53–74.
- Stern, D. N. (2002). *The first relationship: Infant and mother*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vegetti, M. (2003). *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας* (Μτφ. Γ. Α. Δημητρακόπουλος, Επιμ. Ε. Κεχαγιόλου). Αθήνα: Τραυλός.
- Winnicott, D. W. (1960). The theory of the parent-infant relationship. *The International Journal of Psychoanalysis*, 41, 585–595.
- Winnicott, D. W. (2019). *Το παιχνίδι και η πραγματικότητα* (Μτφ. Γ. Καλομοίρης, Επιμ. Ν. Σαμοθράκη). Αθήνα: Αρμός.
- Γαλανάκη, Ε. (2003). Η μοναξιά στη θεωρία του Winnicott. *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 34, 131–150.

- Γαλανάκη, Ε. (2015). *Μοναξιά: Το παράδοξο της ανθρώπινης φύσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γαλανάκη, Ε., & Ναυρίδης, Α. (2006). Η μοναξιά των παιδιών με πρώιμο ψυχικό τραύμα: Τι μαθαίνουμε από τις παρατηρήσεις της Anna Freud; *Παιδί και Έφηβος: Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 8(1), 49–66.
- Γουδέλη, Κ. (2015). *Εισαγωγή στη φιλοσοφία του Σπινόζα*. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2711>
- Δαφέρμος, Μ. (2004). Ο Σπινόζα και η ψυχολογία. *Ουτοπία: Διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, 61, 101–121.
- Κανελλοπούλου, Λ. (2007). *Ψυχαναλυτικές θεωρίες προσωπικότητας I* [Πανεπιστημιακές σημειώσεις]. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καστοριάδης, Κ. (1997). *Ψυχανάλυση και φιλοσοφία*. Ανακτήθηκε από <https://olympias.lib.uoi.gr/jsrui/bitstream/123456789/6317/1/6.%20Ψυχανάλυση%20και%20φιλοσοφία.pdf>
- Πανοπούλου-Μαράτου, Ό. (1987). Η ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη στη βρεφική και νηπιακή ηλικία. Στο Γ. Τσιάντης & Σ. Μανωλόπουλος (Επιμ.), *Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής* (τ. 1). Αθήνα: Καστανιώτης, 4–27.
- Πλάτων. (2003). *Μύθοι* (Εισαγωγή–Μτφ.–Σχόλια Η. Σ. Σπυρόπουλος). Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Σαλιζμπέργκερ-Ουίτενμπεργκ, Ι., Χένρι, Τ., & Όσμπορν, Ε. (1996). *Η συναισθηματική εμπειρία της μάθησης και της διδασκαλίας* (Μτφ. Ε. Τζελέπογλου). Αθήνα: Καστανιώτης.